

ר' הַנֶּךְ אוּ מַה יוּצֵא לִי מַזֶּה*

קומדיה בחמש מערכות

מערכה חמישית

Ridentem dicere verum quid vetat?

כלום ניתן למנוע אמירת האמת בצחוק?

הוראציוס: סאטירות

הדמויות במערכה החמישית

ר' הַנֶּךְ

ייטל - אשתו

מאָדל - בעלה של אלזבת

אָלִיזֶבֶת מֵאָדל - בעצם אַלְקָה - בתו של ר' הַנֶּךְ

הַדְרוּיג - בעצם הדס - בתו של ר' הַנֶּךְ

מֵאָרְקוּס - סטודנט

הַרְטוּיג - בעצם הַרְץ - בנו של ר' הַנֶּךְ

שְׂמוּאֵל - בנו של ר' הַנֶּךְ

ג'וֹהַן - חובש אנגלי

גֶּלֶב

נתן - ציר מן המחוז

הרופא

ברטטנבאך - סטודנט לרפואה. לא מזמן קראו לו לייבל העוזר למלמד

המבשלת

* התרגום נערך תוך כדי קריאה מקבילה בשני טקסטים של המחזה:

1. איציק אמכל: ר' הענאך אָדער וואָס טוט מע דאָמיט - אין לוסטשפּיל אין פּינף אויפֿציגען, אַרבייז פֿאַר דער געשיכטע פֿון ייִדישן טעאַטער, הערן: יעקב שאַצקי, הרצאת ייוואָ, וילנה-נר־יורק 1930, עמ' 94-146.

2. איציק אמכל: רעב הענעכ אָדער וואָס טוט מען דאָמיט, אַ קאָמעדיע אין פּינף אַקטן, אין מאָדערנעם ייִדיש איבערזעצט: דאָויד האַפֿשטיין, די קאָמעדיעס פֿון דער בערלינער אויפֿקלערונג, הערן: מאַקס עריק, קיִב-כאַרקוב, 1933, עמ' 70-126.

תרגומו של המשורר דוד הופשטיין הקל הקלה רבה בהבנת ה'גרמניזמים' הרבים ודקויותיהם.

ניסוח הכותרת בתרגום העברי נסמך על מחקרו המפורט של רב סדן וואָס טוט מען דערמיט, שנכלל בספרו אַ וואָרט באַשטייט, כרך ראשון, תל-אביב, 1975, עמ' 194-201.

מערכה חמישית

תמונה ראשונה

חדרו של הַנֶּךְ. הַנֶּךְ יושב על הספה, לבוש חלוקי-לילה, בר למראשותיו. הסטודנט מארקוס יושב לצידו וקורא, מציץ מדי פעם אל הַנֶּךְ, כמבקש להבחין אם ישן הוא או ער.

מאָרְל (נכנס לאיטו. פונה למארקוס): חותני ישן?

מארקוס: התקרב נא, אין הוא ישן.

מאָרְל: נו, חותני שתחיה, מה שלומך?

הַנֶּךְ: תודה לאל – יותר טוב. הכוחות אזלו. (בהבעה של נצחון) השמעתי פעם

פתגם נאה. כתוב באיוב (ל, 19): 'בָּרַב פֶּחַ יִתְחַפֵּשׂ לְבוּשֵׁי'. לדברים אלה אין כלל

פירוש. אלא אם כן זהו סדר הדברים: שוכב לו איש חולה עטוף בסודר, אם

הוטב לו במקצת – מלבישים אותו בחלוקי-לילה, וכאשר הוטב לו עוד יותר –

במכנסיים, ועוד יותר – במקטורן, כובע, פאה נוכרית ולבסוף גם במעיל. זהו

מה שאומר הפסוק: 'בָּרַב פֶּחַ', כאשר ישובו אליו כוחותיו, 'יִתְחַפֵּשׂ לְבוּשֵׁי' –

יש לחפש את הבגדים! הֵי, הֵי, הֵי, לֹא כִּי? זו ממש אמת לאמיתה.

מאָרְל: פתגם מארץ הפתגמים, וכלי-כך יפה משובץ בפסוק.

הַנֶּךְ: נו, בוא, שב כאן.

מאָרְל: אין דבר, בחיי, אני עומד ברצון.

הַנֶּךְ (אל מארקוס): אתה יודע מה? כל הלילה שמרת עלי, לך ושכב לישון שעה,

חותני בינתיים ישאר כאן איתי.

מארקוס: אינני עייף כלל וכלל.

הַנֶּךְ: מה יוצא לי מזה? בכל זאת – לך, רצוני לשוחח עם ר' מאָרְל על דבר מה.

מארקוס (קם ללכת): בשתיים-עשרה בערך אחזור הנה שוב.

(יוצא)

תמונה שנייה

הַנֶּךְ, מאָרְל

הַנֶּךְ: ממש פליאה, איזו מידה של נאמנות הוא גילה כלפי. כל הלילה לא חז

ממיטתי, זוללי-שזיפים הזה! לולא היה אפיקורוס, הייתי מסוגל להחזיר לו את

ה'יום'. אבל כך – מוטב שיהיה כפרתי! שלא יעבור את סף ביתי!

מאָרְל: בכל זאת – תבל.

הַנֶּךְ: נו, שב בבקשה. רצוני לומר לך, שנמלכתי בדעתי, רצוני שהדברים יתלבנו

במוחי. אני עושה את הדס לכלה. לא השתוויתי עם השדכן בגין 500 טאלרים.

אבל מה יוצא לי מזה? ברצון אתן את הכסף. להיפטר ממנה – זה שווה את

הכסף. אם הדס תהיה מסודרת, איני דואג ליתר. וְהַרְץ הוא כפרתי, שיתפגר

שם בבית-הכלא.

מאָרְל: טוב ויפה, ומה תעשה, חותני, איתי?

הֵנָּה: איתך? סלח נא לי, אבל אתה שוטה. כאשר הדס הופכת להיות כלה, היא יוצאת מרשותי. לא כל שכן – אֶלְקָה. היא כבר מזמן בעלת-בית לעצמה.

מאָדֶל: נו, ככה זה לא הולך. 'אחת דיברתי' – ומדברי לא אחזור בי ...
הֵנָּה: איני יכול לעזור לך, אך אני מסוגל ליעץ לך עצוה: לך ודבר עם הרב. אם הוא יאמר גט, יהיה גט.

מאָדֶל: מה אני עושה עם הרב המטושטש הזה, המסובב ומבלבל וטוען, שאין ערבות, שאין עוון וחטא ועוד דיבורים מסוג זה.

הֵנָּה: נו, הרי רואה אתה, שיש כאן דין תורה.

מאָדֶל: דין תורה פה, דין תורה שם. גם אם יבוא הגנה (ברוגז) משה רבנו מהר סיני בכבודו ובעצמו ויאמר 'לא' – אף על פי כן מוכרח להיות כאן גט.

הֵנָּה: נו, למען השם, עשה כראות עיניך. לי יש עוד בן, שמואל שלי, ועלי הדאגה לבן הזה. והוא, תודה לאל, ילד מכובד. (רופקים בדלת) מי זה כבר יכול להיות? מאָדֶל (פותח את הדלת): היכנס בבקשה.

תמונה שלישית

ג'וֹהַן, הֵנָּה, מאָדֶל

ג'וֹהַן: בוקר טוב, אדון הֵנָּה, מה שלומך?

הֵנָּה (מסיר את המצנפת): תודה רבה, אדוני הרופא, יהיה טוב. הערל הזה היה מלאכי הטוב, להבדיל.

ג'וֹהַן: לא האמנתי שתישאר בחיים. כלי-כך רע הרגשת.

הֵנָּה: ישועת השם כהרף עין. אני מודה גם לך, אדוני הרופא, שהיית כה טוב אלי.
ג'וֹהַן: זו חובתי. בן-אדם חייב לעזור לזולתו.

מאָדֶל: זה נקרא גוי טוב.

ג'וֹהַן (מרוציא נייר מכיסו): יש בידי שטר של בנק, מיסטר הרטוויג, על 1500 טאלר. מאחר שמצבי עכשיו ביש, באתי אליך לשאול, מה עלי לעשות כדי שכספי שלי יוחזר לי.

הֵנָּה: כן, אדוני הרופא החביב, עניין זה אינו נוגע לי. אני הכרזתי עליו כעל בזבזן.
ג'וֹהַן: איני מבקש, שאתה תשלם לי מיד. מעודי לא סחרתי עם בנק. את הכסף הלוויתי לגוץ (משפשף ביד את לחייו, כאילו ביקש לסבן אותו לקראת גילוח), לִסְפָּר.

מאָדֶל: סלח לי, אדוני, כלום יכול אני לראות את השטר?

הֵנָּה: מי זה יכול להיות?

מאָדֶל (בודק את השטר): הוראה מטעם האדון מְרִקֶל מוֹסֶ.

הֵנָּה: מְרִקֶל מוֹסֶ (ברוגז והתרגשות) אוי ואבוי לוי הרי זה הגלב הקטן. (אל ג'וֹהַן) כאן אתה תקבל את כספך! (אל עצמו) ועוד היום אצווה לגרשו מן העיר.

ג'וֹהַן: כן, אבל הלה אינו חייב לשלם לי. הבט נא הגנה (מראה לו את הצד השני של השטר). רואה אתה?

מאָדֶל (קורא): בלי אחריות.

הֶנֶךָ: בלי אחריות! פיקח מתוחכם, בלי ערבות, זה נקרא ראשו! (נוטל את ידו של ג'והן) כן, ארון רופא היקר, איני יכול לעזור לך.
 ג'והן: איני רוצה להטריד אנשים חולים. (מחזיר את השטר לכיסו) אבוא פעם אחרת לדבר על כך.
 מאָדל: עָרַל טוב, צריך לראות כיצד לסדר אותו.
 ג'והן: מה זה?
 מאָדל: אני אומר, שאתה בן־אדם טוב.
 ג'והן: אני בן־אדם, חזה מספיק.
 הֶנֶךָ (לעצמו): הידיעה אינה יוצאת לי מהראש. (למאָדל) מאָדל, כלום שאלת אותו מאי משמע 'סאָפ'?
 מאָדל: ארוני הרופא החביבו חותני רוצה מאוד לדעת, מה פירוש המילה 'סאָפ'?
 ג'והן (צוחק): אינך יודע, מה פירוש 'סאָפ'? הַא, הַא: אני חוטף 'סאָפ' כל ערב. (מצביע על הֶנֶךָ) אתה חוטף 'סאָפ'. (אל מאָדל) אתה חוטף 'סאָפ' ואני חוטף 'סאָפ', ואתה אינך יודע מה פירוש לחטוף 'סאָפ'?
 הֶנֶךָ: אוי לראשי, מה זה יכול להיות?
 ג'והן: כל האנשים חוטפים 'סאָפ'.
 הֶנֶךָ (לעצמו): הַא לך.
 ג'והן: מי שרעב – חוטף 'סאָפ'. בלשון האנגלית פירושו לאכול ארוחת־ערב.
 הֶנֶךָ: שמדובר באכילה – אני כבר יודע.
 מאָדל: כן, חותני שתחיה! מדובר באכילה. גם בצרפתית זה נשמע כמעט כך.
 ג'והן (לוחץ להֶנֶךָ את היד): הֵיזָה שלום! (יוצא)

תמונה רביעית

שמואל, נתן, הֶנֶךָ, מאָדל

שמואל (נכנס בחפז): אבא שתחיה, המחותן ר' נתן הגיע, הוא רוצה לערוך לך ביקור חולים. (יוצא)
 הֶנֶךָ: נעים מאוד, כבוד הוא לי. (אל מאָדל) גם הוא ברנש הגון. הוא בא הנה בקשר לדיפורמה. אין הוא טיפש. יתר על כן, אתה יכול להאמין לי, הוא גם גביר גדול.
 נתן (נכנס, ואחריו – שמואל): בוקר טוב, ר' הֶנֶךָ חביבי!
 הֶנֶךָ: שנה טובה! ברוך הבא, ר' נתן! שמואל, הבא כיסא! (שמואל מקרב כיסא) כיסא עם משענת, חמור! (שמואל גורר כורסה)
 נתן (מתיישב): מה שלומך היום, ר' הֶנֶךָ?
 הֶנֶךָ: יותר טוב, תודה לאל. אין לי כבר סחרחורת, אך כוחותי טרם חזרו. נמצא כאן איתי חתני, והעליתי לפניו פירוש נאה מאוד של פסוק מן הכתובים, לא כן, ר' מאָדל? הוא ממש התמוגג מנחת. אמר איוב: 'בָּרַב פֶּת – – –'.

* 'סאָפ' – מן האנגלית המדוברת: sup – קיצור של Supper. הפירוש: לסעוד סעודת ערב.

נתן: אני מאמין שפירושך הוא יפה, אך לְדַבֵּר הרבה עלול להזיק לך.
הֵנָּה (לעצמו): אין הם יכולים לסבול מילה אחת מדברי תורה.

נתן: כלום הכול תקין ובסדר, ר' הֵנָּה?

הֵנָּה: כן, בסדר. הצרה היא רק, שהרופא, שהביאני הביתה ביום שישי בערב, יש בידו שטר על 1500 טאלר לחובתו של הֵרֶץ שלי, ימח שמו. את השטר מכר לו הגלב, והיצור הטמא הזה, האדם הנאלח, הגיש אותו ללא חתימת אחריות.

נתן: נו, ואיך אתה מתכוון לסדר את זה?

הֵנָּה: לסדר? קושייה יפה. מה זה איכפת לי? הֵרֶץ רשאי מצדי להתפגר בבית-הכלא. את הגלב אצווה לגרש. ואילו הרופא – יכול לתקוע מטאטא לבטנו, יהא הוא כפרתי.

נתן: כך אתה מדבר על האיש, שעליך להודות לו על הצלת חיך? פוי!

הֵנָּה: מה עלי לעשות עם דיבורים כאלה? 1500 טאלר הם זוטות בעיניך?

נתן: אל נא תתחמם, ר' הֵנָּה! אנחנו חייבים קודם כול לבדוק, אם אמנם אנחנו בעצמנו בעניין זה חפים מפשע ונקיים.

הֵנָּה (בלעג): מחל נא לי אלף מחילות, מחותני! אתה בא ישר עם החקירות שלך. יודע אתה מה? – אתה יכול לְחַבֵּר מזה ספר.

תמונה חמישית

הרופא, כל הקודמים

הרופא (מתבק את נתן).

הֵנָּה (לעצמו): ראו נא, שמעון ולוי אחים.

הרופא (לנתן): כבר דיברתם דבר-מה?

נתן: לא. לא אמרתי מילה.

הרופא: נו, אפתח אפוא אנוכי. (אל הֵנָּה) הֵנָּה חביבי, הריני בא הנה ישר מבית-הסוהר, מבנך. הוא מצטער עד עומק ליבו, שהוא גרם ייסורים כאלה להוריו, והוא מקווה שאתם תסלחו לו.

הֵנָּה: מי? אני? לוז לסלוח? לא בעולם הזה ולא בעולם הבא. כן, אני אסלח לו לאחור שהוא ישלם את חובותיו. כלום אינני מכיר את הֵרֶץ? לא אתן, שהממזר הזה ירמה אותי.

נתן: אילו ביטויים אתה נוקט כלפי בנך שלך?

הֵנָּה: כן, כמובן, מה יוצא לי מזה? אשתי היא אשה מכובדת.

הרופא: יש כאן סתירה.

הֵנָּה (נרגז): חֲבֵר מזה ספר!

תמונה ששית

הדוויג קוראת מכתב. מצטרפת אל הקודמים

הרופא: למען השם, אל תתרגש. כאשר תירגע, אוכל להוכיח לך, שבאסונו של בנך, אין אתה לחלוטן חף מפשע. הגלב גרר אותו אל התחייבויות כספיות ובתו של חרט החותמות נטלה ממנו את הכסף.

הֶנֶךְ (משסע אותו): מיי בתו של ר' אהרן? זהו שקר. לא אתן לומר מילה רעה על ילדיו של ר' אהרן. ר' אהרן הוא בעל־בית טוב ומכובד. אין הוא שייך לאנשי העולם החדש. (לעצמו) את זה עוד ירגישו.

הֶדְוּיג (מתפרצת לתוך הדברים): אתה צודק, אדוני הרופא. הֶנְדֵל השחורה הוליכה אותו שולל 'בגדול'. מצאנו כאן צרור של מכתבי אהבה שלה.

הֶנֶךְ (נרגש ונרגז): וְאֵתָּ – שתמי את הפה! גם תבשיל משלך נמהל משהו בחמין שלי. הֶדְוּיג (זוה הצידה, מוציאה שוב את המכתב): המרה יכולה, ממש להתפרץ!

הרופא: בקיצור, ר' הֶנֶךְ, הקשב נא לדברי. בנך מבקש לנסוע מכאן לנכר. הוא מבטיח, שיתקן את דרכיו. החרטה שלו היא רצינית. בזה אני משוכנע. אלא שהכול בתנאי, שאתה תשלם את חובותיו לנושים. הוא רוצה לעזוב את העיר כאיש הגון, מאחר שהוא שם לו למטרה לשוב כלעומת שהוא נוסע ולבוא כבן־אדם טוב יותר.

הֶנֶךְ: מה איכפת לי מכל הדיבורים האלה? איני נותן אפילו אסימון שחוקו

הרופא: והוא מבקש גם ציוד הגון וצידה לדרך.

הֶנֶךְ: מה עוד? מה הוא רוצה – להיות צייד?

הרופא: שתיתן לו לדרך בגדים ולבנים.

הֶנֶךְ (בלעג): מה? אולי גם נרתיק־שערות?

נתן: מחותני החביב, לא הייתי מאמין לעולם, שאתה מסוגל להיות קשוח כלי־כך.

אמור לי, אין הוא הילד שלך? אנחנו מוכרחים לסלוח על משוגות־נעורים.

לאדם זה יש מוח, כפי שמבטיח לנו הרופא, וליבו אף הוא אינו מקולקל

ומושחת עדיין. שכח נא את קלות דעתו. הוא עוד יוכל לגרום לך הרבה הנאה

וסיפוק.

הֶנֶךְ: כן, מחותני! מחל נא לי. לך קל לדבר, כאשר אני חייב לשלם את הכסף.

נתן: אגא, הימלך ברעתך. אני אתן לך מספיק זמן לזה (מתרומם ממקומו) אני הולך

אל הָאֵם. רצוני לדעת, מה היא חושבת. (יוצא)

תמונה שביעית

כל הקורמים בלי נתן

הֶדְוּיג: אדוני הרופא החביב, הסבר לי בטובך את המכתב הזה. אני קוראת וחוזרת וקוראת ואיני מסוגלת להבין.

הרופא: ברצון רב, אם רק אוכל. (הוא נוטל את המכתב בידו)

הֶדְוּיג: את המכתב כתב מר ברייטנבאך. אמש ביקשתי ממנו, שישמור על אבי.

אלא שהוא לא הגיע; ובמקום זה הוא כותב כאן משהו, שאיני מבינה.

הרופא (קורא): 'אין לי שום נְקִסוּס*, שעשוי לִיבֵא** אותי לשבת ולשמור על

אביך'. (לעצמו) הָא, הָא, הָא, פילוסוף ביקורתי! (ממשיך לקרוא) 'תעודתי אינה

* נְקִסוּס: קשר, חיבור.

** במקור כתוב: אימפּאַרְטירן. ברייטנבאך כותב במליצות גבוהות.

אלא להתקרב באמצעות כל אחת מפעולותי אל השלמות. אם אני מוצא בהגות רעיון או מושג להבהיר את השקפותי, הרי זה אומר לי הכול, וכל הדברים מחוצה לי אינם ולא כלום'. (הדוויג: כאן הוא מְשַׁלַח דקירה) 'לקיים חייו של איזה לִיבְנִיץ, או שפינחה, או זיקָאָרט יכול להיות חשוב בעיני ראש פילוסופי, אך את מי יכולים לעניין חייו של אדם, שבמשך כל ימי קיומו לא חשב על אודות שום אמת פילוסופית, ולו רק אחת? מותו של אדם כזה, שהוא מלא כרימון דעות קדומות, שעם הכחדתן מסתלקות מגוש ההגות כל־כך הרבה אידיאות שקריות, אינו אלא זכיייה בעיני הוגה דעות אמיתי ורווח לטוהר הפילוסופיה. כלום צריך האיש המכונה פילוסוף העולם לחשוב לנכון לעסוק בשרותי יומיום כאלה? הראש הספּקולאטיבי האמיתי יודע אל נכון, כיצד למצוא שימוש נאות יותר לקיומו'. (הרופא משליך את המכתב) הו, איזה אדם נבוב וריק!

הדוויג: לא כך, אדוני הרופא. הוא מעמיק מדי בדבריו.
הרופא: השם ירחם! האדם הזה – בשעתו כאשר הוביל את ילדי בית־הספר, היה טוב למדי. בימים ההם הוא פעל במקצועו – ומן הראוי היה שיישאר בו. אך כאשר הוא נאחז בפילוסופיה – הגה מה שצמח ממנו

הדוויג: שמא הוא למד יותר מדי?
הרופא: כן, הוא למד כיצד לא להיות בן־אדם. הוא למד רעות־רוח וחוסר אנושיות מרופדים במליצות גבוהות. יודעת את, מה הוא אומר? הוא אומר, שלא איכפת לו אם אבא שלך ימות, מפני שאינו פילוסוף.

הדוויג: זו מחשבה רעה מאוד. לא הייתי מצפה דברים אלה מפי איש מלומד.
הרופא: אל תראי קפדן מטופש ומלומד מדומה כמלומד. הריני מזהיר אותך מכל מגע עם איש זה. ואני אבקש את אבא שלך לאסור עלייך להיפגש עם הברגש הזה.

הדוויג: לולא היו חושבים אותו למלומד, לא הייתי כלל נפגשת עימו. הרי נטיתי לקראתו רק מפני שהאמנתי שהוא מלומד.

תמונה שמינית

ייטל, נתן וכל הקודמים

נתן: נו, ר' הַנְּךָ, קיבלתי פְּלִין פּוּבּוֹאָר (סמכות מלאה)* מפי רעייתך.
הַנְּךָ (לייטל): מה הוא מדבר? מה הוא קיבל ממך? הוא השמיע מילים גבוהות כאלו.
(אל נתן) מפני מה אינך מדבר יידיש? הרי אני יהודי.

נתן: כוח הרשאה, ייפוי כוח ורשות קיבלתי מרעייתך לעשות עם הרץ כרצוני.
הַנְּךָ (צוחק): זה נקרא דורון! אני גותן לך במתנה את כל הכבוד.

* בצרפתית: Plin Pouvoir.

תמונה תשיעית

שמואל וכל הקודמים

שמואל (נכנס בחפזון): יש כאן איגרת מהורן. הצייד מחכה למטה.
מאָל: איגרת מהורן? אינני מסוגל, בעוונותי, לקרוא בלשון לעז. (פונה לרופא)
ארוני הרופא, כלום תואיל בטובך? (מוסר לידו את המכתב)
הרופא (קורא בקול): "מאָל החביב, אתה מקים רוב מהומה על מאומה. אתה
מבייש את אשתך קָבֵל עִם וְעֵדָה על פני כל העיר. והיא בעצם לא עשתה כל
רע. לי אישית אין זה איכפת. אך צר לי על שניכם. שמעתי, שאתה מבקש
להתגרש ממנה. ואני דווקא מבקש להניא אותך מצעד זה, שומע אתה? זה
יהיה רק לרעתך. יקח אותי הַשָּׁד, אם לא אגיש נגדך תביעה על עבירת ממון,
אלשין על אורחותיך. הצייד שלי וגם המשרת־הַסֵּיִס, שניהם ראו מה שנתת
לי ביום שישי שעבר ומה שרשמתי לך. על כך יאבדו לך כל הלקוחות
בחיל־המצב. מאָל, מאָל, אל נא תהיה קוף, ואל תקלקל את הלחם הטוב
שאתה מרוויח. יש לי מספר עסקים טובים בשבילך. ברגע שאשמע, שחזרת
לחיות עם אשתך, אשיב אותך אל מעמד יהודי־החצר שלי. הורן, לייטנאנט.
מאָל (נרגש): מה הוא אומר? תביעה על עבירת ממון? נו, אני אשבע!
נתן: אינך מתבייש להוציא מדל שפתותיך את אשר אמרת?
מאָל: אבל תכל לאבד את המחוח. את זה הוא מסוגל לעולל. כל קציני חיל־המצב
הם כולם שלו. (הוא פוסע הלך וחוזר על פני החדר) אמור לצייד, שאשיב לו
תשובה. (שמואל יוצא) הַבָּה, אני ארבר עימו בעצמי. (יוצא)

תמונה עשירית

כל הקודמים

נתן: נו, ר' הַנֶּךְ, בוא ונשוב אל העניין. הירושה הקטנה, שהרץ קיבל מהסבתא שלו,
תספיק כדי לכסות את חובותיו. אני אדאג להלבישו, גם אקח אותו איתי אל
ביתי. אני מקווה שבביתי, תחת פיקוחי, הוא עתיד להשתפר. רעייתך מרוצה,
ואני סבור, שגם לך אין כלל התנגדות לכך.
הַנֶּךְ: ומה, למשל, הוא יעשה שם אצלך? מה הוא יהיה?
נתן: את זה רק הזמן יוכיח.
הַנֶּךְ: דבר חדש. הזמן אינו מְלַמֵּד.
נתן: הוא ישרת בלשכה שלי. אם אראה, שהוא מתנהג כראוי, לא אניח אותו ללא
תמורה. בינתיים תאושר, בעזרת השם, הריפורמה ואז הוא יוכל להסתדר
בכוחות עצמו.
הַנֶּךְ (בשמחה לְאִיד): הריפורמה לא תאושר, בעזרת השם, את זה אני מיטיב לדעת.
נתן: לו היתה הריפורמה מתאשרת מזמן, אפשר שהאירועים העצובים שקרו אצלך
כאן לא היו קורים כלל.

הַנֶּהָ (בלעג): כמוכן, הָא בְּהָא תְּלִיא, שְׂכָה יזכו לחיים כל שונאי! כאשר היהודים
היפכו לבעלי-מלאכה ולבעלי-מלחמה – כלום ייעלמו הפרשנים מביניהם? את
מי תוכל לשכנע בזה?

נתן: ידידי היקר, איני יכול כמוכן לומר, שטוב יותר להיות מצחצח נעליים מאשר
בנקאי. רואה אתה, טוב יותר לשבת על ספה מאשר לעמוד על המשמר בחוץ.
אף על פי כן זה טוב יותר מאשר לקבץ על יד או לרמות, לא כן? עלינו לשפר
גם את מצבו של עמנו. לא נוכל לקבל את זכויות אזרחי הממלכה, עד אשר
לא נקבל על עצמנו גם את חובותיהם של אזרחים אלה (שמואל חוזר, מתבונן
בנתן, מוציא את ראשו דרך החלון ומציץ החוצה).

נתן (ממשיך): לצערנו, הרי אנחנו נעשים מושחתים יותר מדור לדור. אתה אינך
האב האומלל היחידי. יש רבים כמוך. ולא יחלוף זמן רב, והם שיווכחו
בתוצאות העצבות.

הַנֶּהָ (יושב ומגרד את ראשו מתחת למצנפת): מה אמרת, נתן? אתה רוצה לשלם
בשביל הרץ? מהיכא תִּיתִי, בבקשה. האנגלי יכול לחכות. אם אינו רוצה,
שיתקע לו מטאטא לבטן. ואת הגלב עוד היום אצווה לגרש מן העיר.

נתן: אתה חוזר שוב אל הקשיחות שלך. כלום אינך חייב דבר לאיש, שהציל אותך
ממוות? ואת הגלב רצונך לגרש מן העיר? אילו דעות! (נרגז במקצת) מניין אתה
רוצה לגרשו? מן העיר שלך או מכל ארץ המולדת? אינני רוצה ואיני מתכוון
להגן על ברנש נאלח כזה. אדרבא, יש להביאו לדין למען שיענש עונש המגיע
לו. אבל איך אתה רוצה לגרש אותו ממקום, שזכויותיו בו זעומות בלאו הכי.
כלום מפני שהוא הוליך שולל את בנך, אתה רוצה לאסור עליו לראות כאן את
בתי-הסודור ואת הארמונות, בשעה שאתה קונה רצובר דברי כסף ישנים ובגדים
ישנים! איזה אי צדק!

הַנֶּהָ: אני עדיין יושב ונהנה מן הדברים שלך. חמש-עשרה שנים אני יושב, תודה
לאל, ליד שולחן הקהל – כלום תבוא עכשיו ותספר לי מהו צדק ומהו אי צדק?
האומנם הקהילה שלנו היא יישוב זעיר, שלושה אנשים וראשו של סוס? * מה
יוצא לי מזה? אני כבר אדע מה לעשות, אני כבר אדע, מה טוב יותר.

נתן: אני יודע היטב, שאין בכוהי לחולל את התמורה, אך יגיע הזמן, כאשר יתברר
מי דואג יותר לכלל ישראל: אתה או אני והאנשים הקרובים לדעתי.
הרופא (מסתכל על השעון): כבר מאוחר – סיימו נא את העסק שלכם, אנחנו
מוכרחים לזוז.

שמואל: הנה עובר כאן בדיוק הגלב.

* ביטוי, שמקורו באגדה היהודית על אודות גוטפריד מבוין (1058–1100), דוכס לותרינגיה
התחתית, מראשי מסע הצלב הראשון, שכבש את ירושלים מידי המוסלמים ונבחר להיות
השליט של העיר. על פי האגדה ניבא לו רש"י (ר' שלמה יצחקי, 1040–1105) תבוסה
מוחצת ושישוב למקומו מן המלחמה רק עם שלושה לחמים וראשו של סוס. להשוות:
מאָקס עריק: געשיכטע פֿון דער ייִדישער ליטעראַטור, וארשה 1928, עמ' 61 (הערה של
דוד הופשטיין).

נתן: קרא לו ויעלה הנה.
שמואל (דופק בשמשת החלון וקורץ): הוא תיכף יעלה.
נתן: נו, ר' הֶנֶךְ, זה נשאר כך. אני משחרר את בנך. עד מחר כעת חיה יהיו כל עניינינו מסודרים.
הֶנֶךְ: מה יוצא לי מזה? והוא בכל זאת נשאר בבחינת כֶּפֶרָה. (בלעג) אדרבא, ר' נתן, אולי אמנם תעשה ממנו מעין בן־אדם.

תמונה אחת־עשרה

הגלב והקודמים

הגלב: בוקר טוב!
הֶנֶךְ (נרגש ונרגז): מי הרשה לך, בן בליעל, לעסוק כאן במסחר?
הגלב (במבוכה): מאי משמע?
הֶנֶךְ: כלום אינך חותם בלשון־הכמרים בשם מְרַקֵּל מוֹזֵס?
הגלב: נו, ומה הרשע בזה?
הֶנֶךְ: האם לא מכרת לרופא שטר של 1500 טאלר?
הגלב: מי? אני? שטר? על מה אתה חולם?
הֶנֶךְ (קופץ ממקומו): אני מצווה לגרש אותך, בן נְעוּוֹת הַמְּרִדוֹת!
נתן: לא, צריך להושיבך בבית־הסוהר.
הֶנֶךְ (לעצמו): תיכף להלשין, תיכף בית־סוהר. מפני שהוא יהודי.
הגלב: אני רץ מיד לג'וּזֵהן. עליו לבוא מיד הנה, שיאמר כאן פנים־אל־פנים, האומנם מכרתי לו שטר. (יוצא)
נתן: אתה נותן לו לברוח מכאן? ואם הוא לא ישוב?
הֶנֶךְ: מה יוצא לי מזה? הדיבורים, שהוא לא ישוב... לא, הוא יותר מדי ירא את האלوهים.

תמונה שתיים־עשרה

מאָל, אָלְקָה והקודמים

הדוויג (מנרתת לקראתם): נו, זה חביב עלי, אתם שוב ביחד.
אֵלִיזַבֶּת (אָלְקָה) (נוטלת את ידו של נתן): הטוב באנשים, הגעת הנה בדיוק בזמן. עליך להתיר את פקעת־הסיבוכים.
נתן: העניין עצוב למדי. אך נקווה, שמן השיעור הזה יופק לקח טוב.
אֵלִיזַבֶּת (אָלְקָה): באתי עכשיו להורי לבקש את מחילתם, והריני מבטיחה בנוכחותך, שלעולם לא אצער אותם עוד.
הֶנֶךְ: כן, ר' מאָל. ידוע ידעתי, שלמען פרנסה מוכרחים לעשות דברים רבים. איגרתו של הורץ נפלה כנס מן השמים. מה יוצא מזה עוד? עלולה להתגלות מחלוקת מכל זה.

נתן: נראים הדברים, שאבא שלך ימחל לך.

אליזבת (אלקה): אבא יקר!
הנה: לשם מה דרושות כאן השיחות היתירות? מה יוצא לי מזה? את בעלת-בית -
ולחלוטין מחוץ לרשותי.

אליזבת (אלקה): מחל נא, אבא יקר!
הנה: נו, כן - אך היגמלי נא מלשון-הפטופטים הזאת.

תמונה שלוש-עשרה

המבשלת והקודמים

המבשלת (ממרת בבכי, מסתירה פניה בסינר, לוחשת דבר-מה באוזנה של ייטל ומסתלקת).

ייטל (במרידות): נו, כן, מזל ביש זה עוד היה חסר לנו.

הנה: מה? מה?

ייטל: מה? (שמואל יוצא) היא מעוברת. היא ראתה, שכולנו מכונסים כאן, לכן היא באה להודיע, שהיא כבר בחודש השלישי.

הנה: על מי היא באה הנה להתוודות?

ייטל: על מי? אם היא התאוונה לפני, אתה כבר יכול לתאר לעצמך במי מדובר.

הנה: אוי ואבוי לי, הרץ משומד, והוא מניח לי כאן בושה כזאת, רואה אתה, מחותני, איזה מין גרעין הוא. (נשמעים קולות מריבה בבית. הדרויג יוצאת)

נתן (לעצמו): זה אמנם מעשה ביש.

תמונה ארבע-עשרה

שמואל והקודמים

שמואל: אמא, הנה בא השמש וסיפר, שאסרו את הגלב בירכתי העיר. הוא ניסה להימלט. מצאו בכליו את הגביע עם המטבעות.

הנה: מה זה?

נתן: הגלב, שיש בליבו יראת אלוהים רבה כלי-ך, היה לו רצון להימלט, וכפי שאני מבין, הוא גם גנב דבר-מה ושם בכליו.

הנה: גנב? מה הוא גנב?

ייטל: מה אתה עושה בזה? שמואל, רוצך לשם וקח איתך גם משרת ממשרתי העיר. (שמואל יוצא) ובלבד שלא יספיק למכור את זה.

שמואל (תחור): אמא'לה, שכחתי כיצד לכנות בתואר משרת ממשרתי העיר. מאן-ל: לך, לך, כלום יודע אתה בכלל דבר-מה בחיך? אני אצטרף אליך.

(יוצאים)

תמונה חמש־עשרה

הדרוויג וכל הקודמים

הדרוויג: לא – בזה לעולם לא הייתי מאמינה. מה אתם חושבים, שהמבשלת אמרה?
היא לא הצביעה על הרץ, לא, אבא יקר.
הַנֶּה (נרגז): על מי אפוא, על הקיר?
הדרוויג: לא, היא טוענת ששמואל הוא האיש.
כולם: שמואל? שמואל?
הדרוויג: כן, היא אומרת, שביום חמישי, כאשר הוא נשאר ללמוד, היא בישלה לו
קפה, וכאן הוא גילה לה את רגשותיו.
הַנֶּה: שא, שא. מה אַתְּ – אפוטרופוס לעריות! אין אפוטרופוסות לחטא הזה.
יִיטל: בעוונותי! מה הדיבורים האלה? ידיעה מרה אחת מרה ממשנָה.
הַנֶּה: מה יוצא לנו מזה?
יִיטל: אני אומרת לך, יש לעשות בזה משהו.
הַנֶּה: ואני אומר לך – שתקו! בלמי פיך! אין אפוטרופוסות לחטא הזה!
כולם: טוב, אך מה יוצא לנו מזה?
(מסך)

תרגום מיידיש שלום לוריא

הערות המתרגם

200 שנים חלפו מיום פטירתו של יצחק (איציק) אייכל (1756–1804) הסופר, העורך, המתרגם ואחד ממנהיגי תנועת ההשכלה העברית בגרמניה בשלהי המאה ה־18. אודה מובהק של הלשון העברית. איש מדהים: מקורי, רב־פעלים־ויחמות, לחם על הגשמת רעיונות ההשכלה.

אייכל היה מתלמידיר־מעריציו של משה מנדלסון (1729–1786). הוא תרגם לעברית (מגרמנית) את ספרו העיוני ירושלים, ואף חיבר בעברית את הביוגרפיה של מנדלסון, חיי הרמבמ"ן, שכמה דורות של משכילים למדו אותה בשקיקה. יתר על כן: אייכל השתתף בהמשך מפעל הבאור (תרגום התנ"ך לגרמנית ופירושו) בצרפו אל הבאור את ספר משלי. מנדלסון הניח את יסודות המפעל, אך לא זכה להשלימו.

תרגום התנ"ך הביא את משכילי גרמניה במגע לא רק עם התרגומים לידיש (בליץ, אמסטרדם 1678), אלא גם עם תרגומים לגרמנית. וזה אמר מנדלסון בבואו להצדיק את המאמץ האדיר: "תרגמו בלשון עלגים מקלקל ומושחת מאד, תגעל בה נפש הקורא היודע לדבר צחות, ומאז ועד עתה אין איש שם על לב לתקן המעוות ולתרגם את התורה הקדושה כנהוג ומורגל בדורנו".
מנדלסון עצמו תרגם את חמשת חומשי התורה, את ספר תהלים, קהלת ושייר השירים. יתר על כן הוא פירש את ספר שמות ואת הפרשה הראשונה של ספר בראשית.

פרטים על יתר מפעליו ויצירותיו של אייכל ימצא הקורא ברשימת 'מראי מקום' הנספחים להערות אלו.

איציק אייכל נולד בקופנהאגן, בבית משפחת סוחרים (פינר תשמ"ו: 430). קהילת היהודים בקופנהאגן הוקמה למעשה, לפי הזמנתו של מלך דנמרק במאה ה-17, מתוך כוונה לפתח בארצו תשתית כלכלית ותרבותית. ואמנם התקבצה שם קהילה יהודית עשירה, שתרמה רבות בשילובה של דנמרק בפריחה המסחרית והתעשייתית.

עד גיל 17 ישב אייכל בבית משפחתו האמידה ולמד לימודים יהודיים ב'חרר' ומפי מלמדים פרטיים יוצאי פולין. אפשר שמהם הוא ספג, בלי משים, את לשון יידיש ועסיסיה. בשנת 1873 הוא הגיע לעיר קניגסברג (פרוסיה) ונשכר על-ידי משפחת הבנקאים המפורסמת פרידלנדר להיות מורה לעברית של ילדי מאיר פרידלנדר.

מקץ שנים אחדות הוא נתקבל כסטודנט לאוניברסיטה בקניגסברג. בחוג המהולל לפילוסופיה הוא הפך לתלמידו המובהק של איש ההגות המפורסם עמנואל קאנט (1724-1804). עם השלמת חוק לימודיו המליץ עליו קאנט כמרצה (רופנט) לעברית. אלא שהנהלת האוניברסיטה מצאה "סעיה", שאינו מאפשר להעסיקו במשרה אקדמית אלא מורים בתואר 'מאגיסטר', ותואר זה ניתן אך ורק למועמד המוכן להישבע שבועה נוצרית. והיו גם תירוצים נוספים (עריק 1931: 288-289).

בינתיים הגביר אייכל את פעילותו בתחום לימוד העברית. ביוזמתו הוקמה בקניגסברג 'חברת דורשי לשון עבר' והוחל בהוצאה לאור של כתב-העת בלשון העברית 'המאסף', שאייכל היה עורכו במשך שש שנים (1784-1790).

אייכל היה מטבעו, כאמור, איש מלא מרץ, כשרון וידע. התנופה האירגונית שבה הצטיין הפכה אותו לדמות מרכזית בתנועת ההשכלה העברית בפרוסיה. תנועת הפעילות שלו נעה, בעיקר בין קניגסברג לברלין.

פעילותו האירגונית המגוונת, המדעית, הפובליציסטית והספרותית מבליטה דמות של תלמיד-חכם נושאי-תרבות, עסקן פרוש-אופקים, עורך ומבקר, בעל-יחמה ואמונה בערכי ההשכלה וסיכוייה.

האיש - פּעֵלו ועולמו, תוארו בעבודותיהם המפורסות של מאָקס עריק (1931, 1933) ושמואל פינר (תשמ"ו).

* * *

מערכת בעיות ונושאים עולים כמתחייבים מן העיון במחזה של יצחק אייכל ר' הענאך אָדער וואָס טוט מען דאָמיט (ר' הַנֶּךְ או מה יוצא לי מזה).

מדובר במחזה, שלא חובר לתיאטרון או לבמה. התיאטרון היהודי היה עדיין בחיתוליו והמחזות הכתובים בתקופת ההשכלה - במערב ובמזרח - נקראו בעל-פה בחוגים מצומצמים.

החוקרים סבורים, שהמחזה נכתב לפי בקשת מישהו ממשפחת פרידלנדר וכל כוונתו לשמש קריאת-תעמולה לטובת הריפורמה בחיי היהודים (האמנסיפאציה).

שדווקא חוגי החרדים סלדו ממנה והתנגדו לה. מדובר במאמצים של חוגי המשכילים בשנים 1787-1793 (עריק 1931: 568).

חוגי החרדים והשמרנים נודעקו: "מה יוצא לי מזה?" יש בקריאה החוזרת על שאלה-יוקריאה זו גם מידה של זעם ומבוכה ובלבול דעת של דור שבור נפער לרגליו והוא מבקש איך שהוא להיחלץ ולהיאבק על קיומו.

והמשכיל החכם מבקש לומר את האמת שלו באורח מצחיק – ומי יכהה בעדו? (כדברי הוראציוס במוטו הפותח את המחזה). צחוק הוא צחוק.

ואם מדובר באמת – טוענים קוראים חרוצים – יש כאן לפנינו טקסט ריאליסטי. יתר על כן: מאַקס עריק משוכנע שהדמות הראשית, ר' הַנְךְ, הוא העתק של איש חי וקיים, שהמשכיל ביקש לעצב כמושלם בכל החסרונות...

במרכז המחזה משפחת אמידים מתפוררת ממנה ובה. אחד מסימני ההכר: ההתפצלות הלשונית. כל דמות משמיעה דברים בלשון אחרת. הדמות המרכזית, עתיר הנכסים והקמץ ר' הנך מדבר יידיש טובה ועסיסית. הבנות מדברות גרמנית, מזהלות בדיבור מילים בצרפתית ובאנגלית – בהתאם לנסיבות. בן אחד שרוי במצוקה ובחקרי לב, ואילו השני מתגלה כצבוע וחוטא להרגיז: מדבר יידיש ולומד יהדות, אך מתלקק למבשלת ומכניסה להיריון.

לא קשה לנחש את הלוך-הרהורי של המחבר ואת דעתו על הלשון. אין ספק שאייכל קלט בליבו את סיסמת המשכילים 'עברית או גרמנית' – ולא מהילה של שתיהן. אך ראו זה פלא! המשכיל לא שינה דעתו השלילית על יידיש. לא כן – האמן. אייכל לא הגיע עדיין אל המודעות של מנדלי, שידיש נתגלתה לו כאוצר בלום של חומר לשוני, פְרוּש במרחב, פּוֹרֵש כנפיים לגובה וחותר וחודר לעומק.

מבלי משים 'ילדה היהודית' צאצאים רבי-חיוניות גם לאיציק אייכל...

הריאליזם הוא מוטל בספק, אם ניתן להבחין במבנה (או מבנים) בעלי מגמה, בעלי קוד מוסרי וצירופים האחוזים בנוסחת 'החטא ועונשו'... העתקת הגינונים הלשוניים היא תחבולה חיצונית – ואמנם צף על פני השטח ר' הנך, מוכה ומאוכזב ושרוי בקושיה המעיקה עליו: "מה יוצא לי מזה?"

ניכרת אמנם הסלידה של המחבר לא רק מן החרדים השמרנים אלא גם מן המתבוללים הרדודים. בכל זאת מתגלים הפושעים האמיתיים (הגנב, הרמאי, הנואף) דווקא במחנה ה'מסורתי'...

המחזה פורסם לראשונה סמוך למותו של המחבר. כתבי-היד המקוריים לא נשתמרו. נוסח אחד נתפרסם בברלין באמצע המאה ה-19 (1848) באותיות גרמניות. זלמן רייזען פרסם ב-1930, בקובץ אַרכיו פֶּאָר דער געשיכטע פֿון יידישן טעאַטער און דראַמע (ארכיון לתולדות התיאטרון והדראמה היהודית) את המחזה לפי נוסח, שנשמר בספריית 'רוזנטליאנה' באמסטרדם. כתבי-יד נשתמרו גם בספרייה הלאומית בירושלים ובספריית ברסלאו.

לדעת זלמן רייזען זו הקומדיה החילונית הראשונה ביידיש (רייזען 1935: 179), וכן נאמר בפרסום המדעי שראה אור בגרמניה השנה [2004]. פרטים במראי המקום להלן.

עם סגירת כרך 9 של חוליות הגיע לידנו הספר הגרמני **Isaak Euchel: Reb Henoch, oder: Woss tut man damit**. הספר יצא לאור בהאמבורג, בהוצאת בוסקה, 2004, במסגרת סדרת המחקרים **יידישע שטודיעס** ובעריכת הפרופ' מאריון אפטרט ורולאנד גרושקה, בתוספת מאמרי מחקר של הנ"ל ושל דולפינה בכטל ושמואל פיינר.

שמואל פיינר מרחיב את הדיון על אודות יצחק אייכל (עמ' 1-17) ואילו דולפינה בכטל חוקרת את המחזה, מבנהו ולשונו (עמ' 19-44); רולאנד גרושקה בוחן את לשונו המורכבת כפסיפס של המחזה במסגרת יחסי הלשון בהשכלה של ברלין (עמ' 45-66). בעבודה משותפת פורשים מאריון אפטרט ורולאנד גרושקה שלושה נושאים של מחקר ועריכה: כתיב-היד והדפוסים של המחזה (עמ' 67-86); התקבלות המחזה, נוסחים והוספות (עמ' 87-92); הערות למהדורה הנוכחית בספר (עמ' 93-99).

בחלקו השני של הספר מוגש המחזה כנוסחו ולשונו במהדורה כפולת-פנים. הדברים מודפסים זה-מול-זה: באותיות לאטיניות (בעמ' הזוגיים) ובאותיות עבריות ביידיש (בעמ' הבלתי זוגיים) (בעמ' 100-243). העבודה הקפדנית והמדויקת מעוררת פליאה והערכה. עוד ידובר בספר מעניין זה.

מראי מקום

נחום אויסלענדער 1927: 'די עלטערע יידישע דראַמע און איר קינסטלערישע אויסשטאַטונג', **טעאַטער־בוך**, קייב, 68-39.

ג.א.: 'אייכל יצחק', **האנציקלופדיה העברית**, כרך א, תל-אביב, 179-180.

רפאל מאהלר 1934: דברי ימי ישראל, דורות אחרונים, כרך א, תל-אביב, 57-83; 133-160.

לב סדן 1975: אַ וואָרט באַשטייט, כרך 1, תל-אביב.

מאָס עריק 1929: 'די ערשע יידישע קאָמעדיע', **פּילאָלאָגישע שריפטן**, כרך 3, יוֹאָ, וילנה, 555-584.

מאָס עריק 1931: 'ניצע מאָטעריאַלן וועגן אייכלען', **צייטשריפט 5**, מינסק, 285-294.

מאָס עריק 1933: 'די בערלינער האַסקאַלע און איר ליטעראַטור', **די קאָמעדיעס פֿון דער**

בערלינער אויפקלערונג, קייב-כאַרקוב, 5-69.

ש. פיינר תשמ"ו: 'יצחק אייכל, היזם' של תנועת ההשכלה בגרמניה', **ציון נב**, ירושלים,

427-469.

ישראל צינבערג 1943: 'די געשיכטע פֿון דער ליטעראַטור ביי יידן', כרך 7 א, פרק 5,

155-184.

יוסף קלוזנר תשי"י: **היסטוריה של הספרות העברית החדשה**, כרך 1, ירושלים, 131-143.

זלמן רייזען 1935: 'אייכל, איציק-אברהם', **אלגעמיינע ענציקלאָפּעדיע**, כרך 2, פאריז,

179-180.

זלמן רייזען 1970: 'די מאָנוסקריפטן און דרוקן פֿון איציק אייכלעס ד' הענאָך', **אַרכיוו פֿאַר**

דער געשיכטע פֿון יידישן טעאַטער און דראַמע, רעד' יעקב שאַצקי, וילנה-ניו־יורק,

85-93.

חנא שמרוק תש"ך: 'השם המשמעותי מרדכי־מארקוס; גלגולו הספרתי של אידיאל חברתי',
תרביץ כט, ירושלים, 76–98.

חנא שמרוק 1978: ספרות יידיש, תל־אביב, 154–158.

Isaak Euchel 2004: **Reb Henoeh, oder: Woss tut man damit Textedition**, Marion Aptroot und Roland Gruschke, Mit einleitenden Beiträgen von Marion Aptroot, Delphine Bechtel, Schmuel Feiner and Roland Gruschke, Helmut Buske Verlag, Hamburg.